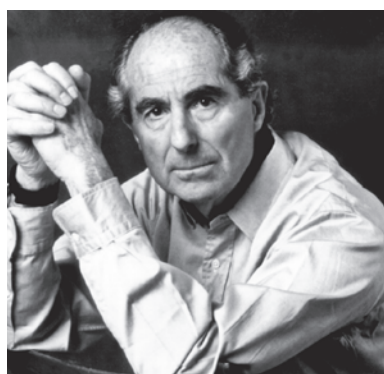

Philip Roth
New York-i beszélgetés
Isaac Bashevis Singerrel
Bruno Schulzról 1976-ban

Néhány hónappal azután, hogy először olvastam Bruno Schulzot, és eldöntöttem, hogy beválogatom a Penguin kiadó „A másik Európa írói” (*Writers from the Other Europe*) című sorozatába, fölfedeztem, hogy amikor tizennégy évvel korábban *Krokodil utca* címmel Schulz önéletrajzi novellái megjelentek angolul, Isaac Bashevis Singer írt róla méltató kritikát. [A kötet magyarul *Fabajas boltok* címmel jelent meg 1998-ban. – A ford.] Minekutána Schulz és Singer is lengyelországi zsidó családban született, tizenkét év eltéréssel – Schulz 1892-ben a Drohobycz nevű vidéki galíciai kisvárosban, Singer 1904-ben a Varsó közelében fekvő Radzuminben [valójában a nem sokkal odébb fekvő Leoncinban született, szülei velük kiskorában költözött át Radzuminbe – a ford.] –, főlhívtam Singert, akivel egyszer vagy kétszer találkoztam azelőtt társaságban, és megkérdeztem, beszélgethetünk-e Schulzról, és arról, milyen volt egy zsidó író élete Lengyelországban azokban az évtizedekben, amikor művészként mindketten nagykorúvá értek. A találkozásunknak Singer manhattani lakása adott helyszínt, 1976 novemberének végén. A fordítás a következő kiadás alapján készült: Philip Roth: *Shop Talk: A Writer and His Colleagues and Their Work*, Vintage, London, 2002, pp 176

ROTH: *Mikor olvasta először Schulzot, itt, vagy Lengyelországban?*

SINGER: Először az Egyesült Államokban olvastam. Meg kell hogy mondjam, sok más íróhoz hasonlóan némi kétséggel állok hozzá a fikciós prózához; tekintettel arra, hogy az írók nagy része nem igazán jó író, ha kapok egy könyvet, általában azt feltételezem, hogy nem túl jó könyv. És abban a pillanatban, amikor elkezdtem Schulzot olvasni, meglepődtem. Azt mondtam magamnak, ez egy első osztályú író.

ROTH: *Ismerte Schulz nevét korábban?*

SINGER: Nem. Még a nevét sem ismertem. 1935-ben jöttem el Lengyelországból. Schulz nem volt igazán ismert abban az időben – vagy ha ismert volt is, én nem ismertem. Az első benyomásom az volt, hogy ez az ember úgy ír, mint Kafka. Két íróról szokták azt mondani, hogy úgy írnak, mint Kafka. Az egyik Agnon. Agnon mindig azt mondta, sosem olvasta Kafkát, de ebben kételkedni szoktak. Való-

jában olvasta Kafkát, efelől semmi kétség. Nem mondom, hogy feltétlenül Kafka hatása tükröződik rajta; lehetséges, hogy két vagy három ember ugyanolyan módon, ugyanabban a szellemben ír. Mert nincs ember, aki teljesen egyedi volna. Ha Isten teremtett egy Kafkát, teremthetett három Kafkát is, ha egyszer módjában állt, hogy megtegye. Én olvastam Schulzot – ezt talán nem kéne elmondanom –, de amikor elolvastam, azt mondtam, ő jobb, mint Kafka. Nagyobb erő van néhány történetében. És ő az abszurd területén is nagyon erős, de nem afféle hülyéskedő, hanem nagyon is okos formában. Azt mondhatnám, valami olyasmi volt Schulz és Kafka közt, amire Goethe a *Wahlverwandtschaft* szót használta, rokonság a lelki hozzáállásukban, amit választottak maguknak. Schulz vonatkozásában tökéletesen ez lehetett a képlet, és bizonyos fokig Agnont illetően is.

ROTH: *Számomra úgy tűnt, mintha Schulz képzeletét semmi nem tudná elkerülni, beleértve más írók munkáit,*

különösen pedig olyasvalakiét, mint Kafka, akivel ennyi rokonságot mutat a hátterük és a habitusuk. Ha a Krokodil utcát vesszük, amelyben képzeletében újraalkotja – sokkal borzasztóbb és csodálatosabb helyként, mint amilyen valójában volt – a szülővárosát, Drohobyczot, részben amiatt, ahogy fogalmaz, hogy „felszabaduljon a kínzás és az unalom alól”, szóval itt is úgy tűnik, hogy Kafka-darabokat és -törmelékeket alkot újra a saját céljaira. Lehet, hogy átvett néhány vicces ötletet Kafkától, de annak, hogy mennyire más célt szolgálta, a legjobb példája, hogy Schulz sztorijában az apa változik csótánná, nem a fia. Képzelve el, Kafka el tudta volna-e ezt képzelni. Kizárt. Bizonyos művészi hajlam tekintetében hasonlóak lehetnek, de ezekhez a hajlamokhoz merőben különböző vágyak társultak. Mint tudja, Schulz 1956-ban lefordította A pert lengyelre. Kíváncsi lennék, lefordították-e valaha jiddisre.

SINGER: Tudtommal nem. Fiatalemberként a világ számtalan íróját jiddisül olvastam; ha Kafkát lefordították volna jiddisre, az a harmincas években történt volna, akkor pedig tudnom kellene róla. Attól tartok, nincs jiddis fordítása. Persze az is lehet, hogy van, csak én nem tudok róla.

ROTH: *Meg tudja mondani, Schulz miért írt szívesebben lengyelül, mint jiddisül?*

SINGER: A legvalószínűbb, hogy azért, mert egy félig asszimilálódott családban nőtt föl. A szülei főként lengyelül beszéltek. Lengyelországban rengeteg zsidó – miután az ország független lett, de már előtte is – lengyelül nevelte föl a gyerekeit. Ez még Lengyelország cári birodalomhoz tartozó ré-

szében is előfordult, de főként Galíciában, Lengyelország azon részében, amely akkor Ausztriához tartozott, és ahol a lengyelek némi autonómiával bírtak, a kultúrájukat nem nyomták úgy el. Természetesnek számított, hogy azok, akik beszéltek lengyelül, a gyerekeiket is így nevelték föl. Hogy ez jó volt-e vagy rossz, nem tudom. Ám mivel Schulz anyanyelve úgyszólván a lengyel volt, nem volt választása, hisz egy valódi író nem olyan nyelven ír, amit megtanult, hanem amit gyerekkora óta ismer. Először angolul olvastam, és mivel jó az angol fordítása, amikor később lengyelül is olvastam, nagyon tisztán láttam ennek az erejét.

ROTH: *Schulz 1892-ben született egy lengyelországi zsidó családban. Ön 1904-ben. Mi volt szokatlanabb egy lengyel zsidónak ebben a nemzedékben, hogy lengyelül ír, vagy inkább az, ha jiddisül?*

SINGER: Rengeteg jelentős zsidó író írt lengyelül, s a többségük ebben az időben született, az 1890-es években. Antoni Słonimski, Julian Tuwim, Józef Wittlin – nagyjából egyidősek voltak mind. Jó írók voltak, tehetségesek, de nem voltak különösek. Némelyikük mindazonáltal nagyon erős volt a lengyelben. Tuwim a lengyel nyelv mestere volt. Słonimski unokája volt Chaim Zelig Słonimskinek, aki a héber nyelvű *Hatszefira* újságot alapította Varsóban. Słonimski katolikus hitre tért a szüleivel együtt gyerekkorában, míg Tuwim és Wittlin zsidók maradtak, még ha csak nevükben is. Nem volt sok közülük a jiddis írókhoz. A bátyám, Israel Joshua Singer többé-kevésbé velük egy időben született, és ismert jiddis író volt Lengyelországban, de egyik főnt említett íróval sem állt kapcsolatban. Én még kezdő voltam akkor Lengyelországban, és azért nem volt hozzájuk közöm. Mi, jiddis írók úgy tekintettük őket, mint akik elhagyták a gyökereiket és a kultúrájukat, és a lengyel kultúra részeseivé váltak, amit fiatalabbnak tartottunk, és talán kevésbé is fontosnak, mint a saját kultúránkat. Ők pedig úgy érezték, hogy mi, jiddis írók tudatlan, szegény, iskolázatlan embereknek írunk, míg ők olyan olvasók számára, akik egyetemet végeztek. Úgyhogy mindkét félnek megvolt az indoka, hogy lebecsülje a másikat. Miközben az igazság az, hogy nekik sem volt választásuk, és nekünk sem. Ők nem tudtak jiddisül, mi nem tudtunk lengyelül. Bár Lengyelországban születtem, a lengyel nyelv soha nem állt hozzám olyan közel, mint a jiddis. Akcentussal beszéltem lengyelül. Ami azt illeti, minden nyelven akcentussal beszélek.

ROTH: *Fölteszem, azért jiddisül nem.*

SINGER: De. A litvákok szerint akcentussal beszélek jiddisül.

ROTH: *A harmincas évek Varsójáról szeretném kérdezni. Schulz fiatalemberként Lembergben építészetet tanult, majd ugyebár visszatért Drohobyczba, a galíciai kisvárosba, ahol az élete hátralévő részét iskolai rajztanárként töltötte. Egyszer sem hagyta el jelentősebb időre Drohobyczot, egészen a harmincas évek közepéig vagy talán még tovább, amikor Varsóba ment. Milyen jellegű kulturális légkörrel találkozhatott ott Varsóban?*

SINGER: Schulzról két dolgot kell tudni. Az egyik, hogy szörnyen egyszerű ember volt. Az a tény, hogy abban a városban maradt, távol bármilyen központtól, azt mutatja, hogy végtelenül egyszerű volt, és bizonyos szempontból félt is. Olyan volt, akár egy falusi ember, aki fél bejönni a nagyvárosba és találkozni olyan emberekkel, akik már híresek. Valószínűleg attól tartott, hogy kiröhögnék vagy semmibe vennék őt. Ez az ember egy rakás idegbaj volt szerintem. Minden gátlása megvolt, ami csak egy írónak meglehet. Ha ránéz a képére, egy olyan embert lát, aki soha életében nem lelt békére. Most mondja meg, Roth úr, meg sem nősült! Volt egyáltalán barátnője?

ROTH: *Ha a rajzaiból lehet következtetni, azt föltételezném, hogy ijesztő viszonya lehetett a nőkkel. A képi visszatérő tárgya a nő uralkodása és a férfi behódolása. Egy-két képének hátborzongató, már-már izléstelen erotikus kisugárzása van – kicsi, alacsony férfi, aki eléggé hasonlít magára Schulzra, és elérhetetlen kamaszlány vagy szoborzerű, kifestett eladónő. Kicsit egy másik lengyel író, Witold Gombrowicz „szennyesen” erotikus világára emlékeztetnek engem. Ahogyan Kafkáról, aki szintén sosem nősült meg, Schulzról is azt mondják, időben és intenzitásában kiterjedt levelezésben állt nőkkel, és az erotikus élete jó részét a leveleken keresztül élte meg. Az életrajzírója, Jerzy Ficowski, aki a Penguin-kiadás előszavát írta, azt állítja, a Krokodil utca egy közeli női baráthoz írt levelekből keletkezett. Jó sok levélnek kellett lennie. Ficowski szerint a nő volt az, aki arra sarkallta Schulzot – ezt a valóban mélyen gátlásos embert –, hogy a leveleket irodalmi művekként értékelje. De visszatérve Schulzhoz és Varsóhoz: milyen kulturális étellel találkozott, amikor megérkezett oda a harmincas évek közepén? Milyen hangulatok és ideológiák uralkodtak az írók, az értelmiség körében?*

SINGER: Mondhatjuk, ahhoz hasonló, ami nálunk van ma – egyfajta baloldaliság. Ez igaz volt a zsidó írókra, akik lengyelül írtak. Mind baloldaliak voltak, vagy annak tartották őket az idősebb lengyel írók, akik, ha már itt tartunk, betolakodóknak tekintették a zsidó írókat.

ROTH: *Azért, mert lengyelül írtak?*

SINGER: Azért, mert lengyelül írtak. Tegyük föl, azt mondták, „mi az ördögért nem írnak az ő halandzsanyelvükön, az ő jiddisükön, mit akarnak tőlünk, lengyelektől?” Ennek ellenére a harmincas években, ellenségeik dacára, ezek a zsidó írók nagyon fontosakká váltak. Először is, mert elég jó írók voltak, noha nem kimagaslóak; másodsor pedig mert baloldaliak voltak, és akkor ez volt a divat; és harmadszor, mert energikusak voltak, gyakran publikáltak a *Wiadomości Literackie* (Irodalmi Hírek) című magazinban, írtak a kabarészínházak számára, és így tovább. Ezek a zsidó írók néha olyan dolgokat is leírtak, amiknek a zsidók számára antiszemita éle volt. Természetesen nem értek egyet azzal, hogy ez antiszemitizmus volt, néhány kritikus éppen rólam állítja ugyanezt. Bár én jiddisül írtam, azt mondták, „te miért írsz zsidó tolvajokról és zsidó prostituáltokról?”, én pedig azt feleltem, „miért, spanyol tolvajokról és spanyol prostituáltokról kellene írnom? Azokról a tolvajokról és prostituáltokról írok, akiket ismerek.”

ROTH: *Amikor méltató kritikát írt Schulzról 1963-ban, némi kritikát alkalmazva adott magyarázatot egyik jelenségre. Azt írta, „ha Schulz jobban azonosult volna a saját népével, nem fordított volna ennyi energiát az utánzásra, paródiára és karikatúrára.” Szeretném, ha ezt kifejtené bővebben.*

SINGER: Így éreztem, amikor ezt írtam, és azt hiszem, most is így érzem. Schulz és Kafka írásai is tele vannak utánzással, bár Kafkánál ez rejtettebb. Azt gondolom, Schulznak több ereje maradt volna valódi komoly regényeket írni, de helyette gyakran valamiféle paródiát írt. És úgy vélem, alapvetően azért folyamodott ehhez, mert nem igazán volt otthon, sem a lengyelek közt nem volt otthon, sem a zsidók között. Ez a stílus némileg Kafkára is jellemző, Kafka ugyanis szintén úgy érezte, hogy nincsenek gyökerei. Zsidó volt a németek között, és Csehszlovákiában élt, aminek a nyelve történetesen cseh volt. Való igaz, Kafka talán jobban asszimilálódott, mint Schulz – nem egy annyira zsidó városban élt, mint Drohobycz, amely tele volt haszidokkal, és valószínűleg az apja is inkább az asszimiláció pártján állt, mint Schulzé –, de a szituáció alapján véve ugyanaz volt, stilisztaként pedig a két író többé-kevésbé hasonló vágású volt.

ROTH: *Más szemszögből is értelmezni lehet Schulz „gyökértelenségét”: nem olyasmiként, ami visszatartotta őt attól, hogy komoly regényeket írjon, hanem olyan helyzetként, amelyben kibontakoztathatta páratlan tebenségét és képzeletét.*

SINGER: Igen, természetesen ez igaz. Ha egy eredeti tehetség nem tud közvetlenül a talajból táplálkozni, valami másból táplálkozik. Az én szemszögömből azonban inkább jiddis írónak tekinteném. Nem kellett volna minduntalan olyan elutasítónak és gúnyosnak lennie, amilyen volt.

ROTH: Úgy képzelem, hogy nem annyira az elutasító és gúnyos attitűd vezérelte Schulzot, mint sokkal inkább az unalom és a bezártság-érzés. Az, ami – ahogyan ő nevezte – „a fantázia ellentámadásának” útjára vitte őt, nem volt más, mint hogy hatalmas művészi adottságokkal és gazdag képzelőerővel megáldott ember volt, aki egész életét középiskolai tanárként élte le egy vidéki kisvárosban, ahol a családja kereskedő volt. Emellett pedig az apja fia volt, az apja pedig, ahogyan leírja őt, legalábbis élete későbbi éveiben, egy végtelenül érdekesítő, ám ücszítő őrült volt, egy doktriner eretnek, akit, miként Schulz mondta, lenyűgöztek a „bizonytalan és problematikus formák”. Ez utóbbi magára Schulzra is jó leírásnéként illhet, aki, úgy tűnik számomra, teljesen tudatosan tisztában volt vele, milyen közel viheti őt saját zavaros képzelete az őrülethez vagy eretnekséghez. Nem hinném, hogy Schulznak, akárcsak Kafkának, az okozta a legnagyobb nehézséget, hogy nem tudott otthonra lelni ennek vagy annak a népnek a körében, bár ez nyilván jócskán fokozhatta a gondjait. A könyve tanúsága szerint Schulz alig tudott azonosulni a valósággal, nem hogy még a zsidókkal is. Az embernek Kafka megjegyzése juthat eszébe a közösségi kapcsolatairól: „Mi közöm van a zsidókhoz? Saját magamhoz alig van közöm, úgyhogy inkább a sarokban kéne csendben állnom, megelégedve azzal, hogy lélegzem.” Schulznak nem lett volna muszáj Drobobyczban maradnia, ha annyira fojtogatónak találta volna. Az ember összecsomagolható, és mehet. Vagy ott is maradhatott volna Varsóban, ha már egyszer eljutott oda. De úgy tűnik, éppen a bezárt környezet, ami nem volt alkalmas az igényei kielégítésére, adta meg számára annak a fajta művészetnek a lehetőségét, amit ő csinált. Az er-

jedés volt az egyik kedvenc szava. Csakis Drobobycz lehetett az egyetlen hely, ahol Schulz képzelete erjedésnek indulhatott.

SINGER: Én is úgy képzelem, hogy Varsóban úgy érezte, vissza kell térnie Drobobyczba, mert Varsóban mindenki azt kérdezte, „ki az a Schulz?” Az írók általában nem olyanok, hogy ha egy fiatal ember megérkezik vidékről, rögtön azt mondják, „a testvérünk vagy, a tanítónk vagy” – nincsen hajlamuk erre. Valószínűleg inkább azt mondják, „már megint itt nyüzsög valaki a kézírataival”. Ezen kívül pedig zsidó volt. A lengyelországi zsidó írók pedig, akik az irodalmi mezőny valódi urai voltak, óvatosan kezelték a tényt, hogy ők zsidók.

ROTH: Mit ért azon, hogy óvatosak?

SINGER: Zsidónak tartották őket az ellenfeleik, azok, akik nem szerették őket. Ez volt az örök szégyenbélyeg. „Mit csinál ön, Tuwim úr, a héber nevével lengyelül ír? Miért nem megy vissza a gettóba Israel Joshua Singerrel és a többiekkel?” Így működött. Ezért aztán amikor fölbukkant egy újabb zsidó író, aki lengyelül írt, kicsit kényelmetlenül érezték magukat. Mert az egy újabb problémás gyereket jelentett.

ROTH: Gondolom, könnyebb volt a művészi és értelmiségi körökhöz asszimilálódni, mint a varsói nagypolgári világhoz.

SINGER: Szerintem nehezebb volt. Elmondom, miért. Egy zsidó ügyvéd, ha zavarta, hogy Levinnek vagy Katznak hívják, átnevezte magát Lewińskire vagy Kacińskira, és az emberek többé nem törődtek ezzel. De egy íróval szemben mindig maradtak fenntartásaik. Gyakran azt mondták, „semmi közöd hozzánk”. Azt hiszem, a helyzet még ebben az országban [értsd az Amerikai Egyesült Államokban – a ford.] is hasonló azon zsidó írók esetében, akik angolul írnak, és az angol nyelvben érzik ma-

gukat otthon. Persze semelyik író sem mondaná itt önnek vagy Saul Bellownak, hogy „miért nem írnak jiddisül, miért nem mennek vissza az East Broadwayre?” De kis részben még mindig megvan ez. El tudom képzelni, hogy itt is van néhány konzervatív író vagy kritikus, aki azt mondaná, hogy az olyan emberek, mint önök, nem igazán amerikai írók. Mondjuk, a zsidó írók itt nem szégyellik, hogy zsidók, és nem mentegetőznek emiatt egyfolytában. Ott, Lengyelországban az egész légkör tele volt ezzel a mentegetőzéssel. Mindannyian meg akarták mutatni, mennyire lengyelek. És persze jobban akartak tudni lengyelül, mint a lengyelek, ami sikerült is. De a lengyelek ezek után is azt mondták, hogy semmi közük hozzájuk... Hadd tegyem világosabbá. Tétélezzük föl, hogy lenne itt egy gaj, aki jiddisül ír, ha sikertelen lenne, nem foglalkoznánk vele. De ha kirobbanó sikere volna, azt mondanánk, „mi dolgod neked a jiddissel, miért nem mész vissza a gajok közé, nekünk nincs szükségünk rád.”

ROTH: *Az ön nemzedékében egy lengyel zsidó, aki lengyelül ír, valóban ennyire csodabogár lett volna?*

SINGER: Már-már igen. És ha ilyen sokan lennének, mondjuk, ha lenne hat gaj, aki jiddisül ír, és megjelenne a hetedik...

ROTH: *Igen, így már tisztább. Most már világosabb.*

SINGER: Együtt utaztam egyszer a metrón S-szel, a jiddis íróval, aki szakállas volt, és abban az időben, negyven évvel ezelőtt, nagyon kevés embernek volt itt szakálla. És mivel szerette a nőket, körbenézett, és rátapadt a pillantása egy szemben ülő fiatal nőre, akit, úgy tűnt, nagyon izgalmasnak talál. Én a szerelvény végében álltam, úgyhogy láttam őt, de ő nem látott engem. Egyszer csak ott termett közvetlenül mellette egy másik szakállas ember, és elkezdte nézni ugyanazt a nőt. Amikor S. meglátta a másik szakállasát, fölállt, és elment. Hirtelen fölismerte a saját helyzetét nevetésszerűségét. A nő pedig, amint a másik szakállas ember megjelent, azt gondolhatta, mi folyik itt, egyszerre két szakállas?

ROTH: *Önnek nem volt szakálla.*

SINGER: Nem, nem. Nekem sem lehet mindegyem. Kopasz fej mellé szakáll?

ROTH: *A harmincas évek közepén hagyta el Lengyelországot, röviddel a náci megszállás előtt. Schulz Drobocynban maradt, és 1942-ben a náci meggyilkolták. Amikor ide jöttem önrel beszélgetni, azon gondolkodtam, hogy lehetett, hogy ön, a kelet-európai zsidó író, aki sokkal mélyebben táplálkozott a zsidó világból, és sokkal erősebb*

szálakkal kötődött abhoz, otthagya azt a világot, és Amerikába jött, míg az ön nemzedékének más jelentős zsidó íróit – akik asszimiláltabbak voltak, és jóval közelebb álltak a tágabb kulturális közélet kortárs áramlataihoz, mint Schulz Lengyelországban, Iszaak Babel Oroszországban vagy Csehszlovákiában Jiri Weil, akinek néhány írása a legszívettebb olvasmányom a holokausztról – rettenetes módon elpusztították, a náciizmus és a sztálinizmus is. Megkérdezhetem, mi buzdította önt arra, hogy eljőjön még a horror kezdete előtt? Végül is majdnem minden író retteg attól, ha száműzetésbe kell vonulnia, és oda kell hagynia szülőföldjét és nyelvét, és nem hinném, hogy sokan vannak, akik önként vállalkoznak erre. Ön miért tette mégis meg?

SINGER: Minden okom megvolt rá, hogy eljőjsek. Először is, rendkívül borúlátó voltam. Azt néztem, hogy 1935-ben Hitler már hatalmon volt Németországban, és Lengyelországot támadással fenyegette. A náci, mint például Göring, Lengyelországba jártak vadászni és vakációzni. Én magam a jiddis sajtónak dolgoztam, és a jiddis nyelvű sajtó egyre rosszabbul teljesített – így volt ez, amióta csak beindult. És igencsak takarékos életmódot kellett élnem – elég szűkösen jöttem ki. A legfőbb oka pedig az volt, hogy a bátyám, aki körülbelül két évvel korábban jött ide, már itt volt. Tehát minden okom megvolt, hogy Amerikába meneküljek.

ROTH: *És mikor elhagyta Lengyelországot, aggodott, hogy elveszíti az anyagát, amiről írjon?*

SINGER: Természetesen, és ez az aggodalom tovább nőtt bennem, amikor megérkeztem ebbe az országba. Ide jöttem, és azt láttam, hogy mindenki angolul beszél. Azaz elmentem egy Hadasszagyűlésre, és arra számítottam, hogy ott jiddis hangot hallok. Ezzel szemben bementem, ott ült körülbelül kétszáz nő, és csak egy szót lehetett hallani: „delicious, delicious, delicious”. Nem tudtam, mit jelent, de azt tudtam, hogy nem jiddis. Nem tudom, mi volt a menü aznap, de a kétszáz nő, aki ott ült, csak azt hajtogatta, hogy „delicious”. Ha már itt tartunk, ez lett az első angol szó, amit megtanultam. Lengyelország akkor nagyon messzinek tűnt. Mint amikor meghal egy ember, aki nagyon közel áll hozzád, az első néhány hétben olyan messze van tőled, amilyen messze csak egy olyan ember lehet, aki közel állt; aztán az évek múltával kerül csak közelebb, és akkor már majdnem úgy érzed, hogy együtt élsz vele. Ez történt velem is. Lengyelország, a lengyelországi zsidó élet most közelebb van hozzám, mint akkor volt.

Pályi Márk fordítása